

УДК 338.439:334.735“1960-1980”(477)

О. С. Сидорович

ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ В 1960–1980–х рр.: МІСЦЕ І РОЛЬ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УРСР

Проаналізовано місце і роль споживчої кооперації України у вирішенні продовольчої проблеми у 1960-80-х рр. Визначено основні напрямки діяльності системи споживчої кооперації по забезпеченню населення сільськогосподарською продукцією, що були спрямовані на заготівельну діяльність серед індивідуальних виробників. Окреслено основні законодавчі рішення партії та уряду, де показано місце споживчої кооперації у подоланні продовольчого дефіциту.

Ключові слова: споживча кооперація, продовольча проблема, заготівельна діяльність.

Питання продовольчої безпеки є одним із найважливіших у соціальній політиці будь-якої держави. Його розв'язання вимагає продуманих дій влади як економічних, так і адміністративних; врахування інтересів як споживачів сільськогосподарської продукції, так і її виробників. Вельми корисним у даному контексті може бути досвід минулого, а саме: діяльність споживчої кооперації УРСР у вирішенні продовольчої проблеми в умовах планової економіки та командно-адміністративних методів управління аграрною галуззю в 1960 – 1980-их рр. Проблема забезпечення населення продуктами харчування у радянську добу побіжно висвітлювалась в ряді наукових праць новітньої історіографії як у колективних монографіях, так і індивідуальних дослідженнях [1; 2]. Роботи присвячені історії споживчої кооперації, що висвітлюють етапи її становлення та розвитку, торкаються зазначеної проблеми лише побіжно [3; 4]. У своїх попередніх публікаціях ми лише частково “зачепили” зазначену проблематику [5; 6]. Таким чином, проблема місця й ролі системи споживчої кооперації УРСР у вирішенні продовольчої проблеми в останні десятиліття існування Радянського Союзу ще не виступала предметом окремого дослідження.

Забезпечення населення продуктами харчування увесь період існування Радянського Союзу залишалось однією із найбільш гострих проблем соціальної політики держави. Причини цієї проблеми витікали із природних вад планової економіки та згубної для сільського господарства аграрної політики, котра починаючи із кінця 1920-их рр. була орієнтована на виробництво сільськогосподарської продукції великими одержавленими аграрними підприємствами. Незважаючи на те, що гострий дефіцит продовольства першого повоєнного десятиліття був подоланий, структура харчування населення пересічних громадян радянської держави у 1960-80-их рр. залишалась далекою від раціональних норм.

У даному контексті система споживчої кооперації, котра окрім забезпечення роздрібною торгівлю та громадського харчування переважно в сільській місцевості, займалась також заготівлями широкого спектру сільськогосподарської продукції, була одним із механізмів у поліпшенні продовольчого забезпечення населення. На початок 1960 р. споживча кооперація своїми заготівлями по окремих видах продукції була фактично монополістом. Так, у 1960 р. питома вага споживчої кооперації Української РСР у загальних заготівлях яєць складала 100 %, фруктів – 56,3 %, овочів – 62,7 % і картоплі – 76,8 % [7, с.31].

Однак більш цікавим, на нашу думку, є досвід споживчої кооперації по закупівлям продукції у населення та колгоспів на комісійних засадах. Цей вид торгівлі з'явився у структурі діяльності Укоопспілки після вересневого пленуму ЦК КПРС у 1953 р., згідно з рішеннями якого було зменшено податковий тягар на село. Це, в свою чергу, створило гарні передумови для розширення закупок сільськогосподарської продукції у населення та колгоспів на комісійних засадах [8, с.70]. Ця форма кооперативної торгівлі за задумом повинна була забезпечувати спрямування до споживачів так званих “лишків”. Тобто сільськогосподарської продукції, котра залишалась у колгоспах після виконання державних зобов'язань, або ж продукції, котру вирощували селяни на присадибних ділянках. Так, М.С.Хрущов на січневому пленумі 1961 року сказав із цього приводу наступне: “Слід організувати справу так, щоб лишки продуктів, котрі держава не купує, особливо у колгоспників, скуповувала кооперація. Але не по державними цінам, а по якимось іншим. Кооперація чи інша організація повинна бути своєрідним контрагентом, переправляти продукцію на ринки і там їх продавати по місцевим цінам” [9, с.130].

У тому ж 1961 р. для того щоб збільшити обсяги закупленої на засадах комісії сільськогосподарської продукції рівень початкової оплати було підвищено із 50 % до 75 % [10].

Згодом, окремою постановою Ради Міністрів УРСР від 3 квітня 1970 р. “Про заходи по дальшому розвитку торгівлі на колгоспних ринках” Укоопспілку зобов'язали забезпечити значне збільшення закупок лишків сільськогосподарської продукції, розширити торгівельну мережу та забезпечити її всім необхідним торговельним і холодильним обладнанням [11, арк. 1]. Однак починаючи із 1970-их рр. колгоспи стали відмовлятися здавати кооператорам продукцію на комісію із сплатою 75 % вартості вимагаючи 100-відсоткової передоплати, або ж розрахунку чеками.

В цілому, обсяги комісійної торгівлі споживчої кооперації не стали такими, що могли б переломити ситуацію із продовольством у країні. Переважна більшість селян прагнула реалізувати власну городину чи м'ясо-молочні вироби особисто на колгоспних ринках. До того ж кооперативна торгівля сільськогосподарською продукцією в містах продовжувала відчувати брак стаціонарних пристосованих приміщень для торгівлі та зберігання продукції. Місцеві органи влади – виконкоми не завжди йшли назустріч кооператорам у цьому питанні і не надавали достатньої кількості приміщень, через що міськкоопторги змушені були продавати продукцію через лотки, кіоски тощо.

Всі ці вищеперераховані негаразди були винесені у вигляді питання “Про покращення кооперативної торгівлі сільгосппродуктами в містах і робітничих селищах УРСР” на розгляд засідання Ради Міністрів республіки у 1972 р. Рішення, прийняті на цьому засіданні, були оприлюднені у вигляді фактично директивних настанов, в яких від системи споживчої кооперації вимагалось збільшити продаж м'яса, птиці, меду, фруктів, ковбасних виробів та відкрити в кожному обласному і районному центрі фірмові магазини, забезпечити використання коштів відрахувань від обігу по продажу сільськогосподарських продуктів на розширення матеріально-технічної бази міської кооперативної торгівлі [12, арк.75].

Апаратом Укоопспілки безпосередньо в регіонах у 1973 р. були здійснені перевірки стану торгівлі лишками сільгосппродуктів у містах і робітничих селищах, а також на колгоспних ринках Донецької, Запорізької, Миколаївської, Херсонської, Чернігівської, Хмельницької, Вінницької та Київської областей. Чотири облспоживспілки було заслухано із цього приводу на засіданні правління Укоопспілки [11, арк.28]. Наслідком цих заходів стала постанова правління Укоопспілки “Про заходи по поліпшенню організації торгівлі лишками сільськогосподарських продуктів у кооперативних організаціях Української РСР”. Окремо в цій постанові оприлюднювались заходи по покращенню торгівлі сільськогосподарською продукцією в містах. Крім того ця постанова регламентувала згідно з додатками завдання по відкриттю торговельних установ по всій республіці, по закупівлі окремих видів м'яса тощо [11, арк.1-5].

Ресурси для забезпечення населення міської кооператори в цей період отримували із різних джерел та різними шляхами. Так, на Львівщині міськкоопторги 55-60 % продукції отримували від райзаготконтор та самостійних закупівель на місцях, за рахунок отримання від заготівельно-збутових баз 20-25 % і через закупівлі за межами області й переробку продукції – 15-20 % [13, арк. 65]. Такі продукти як м'ясо різних видів, деяку кількість птиці та живої риби і місцеві овочі міські кооператори отримували від райзаготконтор й самостійних закупівель. Від заготівельно-збутових баз міськкоопторги отримували ті сільськогосподарські продукти, що вироблялися на місці, а також завозились із-за меж області і республіки.

Окремо слід згадати про республіканські ярмарки з укладення угод директорами торговельно-закупівельних баз облспоживспілок [14, с.137]. Однак, варто відзначити, що на цих ярмарках торгівля між обласними заготівельними організаціями не носила вільний, ринковий характер, як і ціна на ту чи іншу партію товару, що в рамках міжобласних закупівель встановлювалась директивним шляхом спеціально уповноваженим органом – ярмаркомом, до якого входили керівники відповідних підрозділів Укоопспілки. Так, 31 травня 1974 р. на засіданні ярмаркому Укоопспілки по укладанню угод на закупку сільськогосподарської продукції для міської кооперативної торгівлі УРСР було постановлено зобов'язати ряд облспоживспілок укласти угоди на постачання сільськогосподарської продукції в кількості передбаченій розпорядженням правління Укоопспілки від 18 лютого 1974 р № 143-р [15, арк. 23].

Самостійно міськкоопторги заповували ті продукти, котрих не вистачало в заготконторах та заготівельно-збутових базах, а також – ту продукцію, яку переробляли на давальницьких засадах: м'ясо на ковбасу, зерно на борошно, сонях на олію тощо. Забезпечити населення міст сільськогосподарською продукцією за рахунок місцевих ресурсів у силу спеціалізації регіонів і особливостей природно-кліматичних зон було не можливим.

Проблеми забезпечення міст і промислових центрів овочевою продукцією засвідчила перевірка здійснена працівниками відділу торгівлі та фінансових органів ЦК КПУ у 1967 р. У доповідній записці за результатами цієї перевірки на ім'я керівника партійної організації України П.Ю.Шелеста було зазначено, що в магазинах як державної, так і кооперативної торгівлі таких овочів як салат, шпинат, петрушка, хрін кріп тощо у продажу немає, в зв'язку з цим ціни на ринках дуже високі. Зокрема, хрін в Одесі, Києві та Сумах продається по 4 крб. за кг, у Харкові 2.50 крб. Петрушка на ринках Києва коштувала 10 крб., у Харкові та Одесі – 8 крб. [16, арк.176].

У листі від секретаря ЦК КПУ В.І.Дрозденка до П.Ю.Шелеста, де йшлося про перевірку стану комісійної торгівлі сільськогосподарськими продуктами, відмічено низький рівень уваги Укоопспілки та її органів до цієї важливої справи. Зокрема в окремих областях намітилась тенденція до згортання цієї торгівлі під приводом нормалізації державної торгівлі. Міськкоопторги широко практикували закупки не в глибинних районах і селах, а на колгоспних ринках. У кооперативній торговельній мережі велике місце займали фондові товари. Усі ці недоліки в організації комісійної торгівлі, на думку партійного секретаря, використовувались спекулятивними елементами, котрі скуповували харчі у колгоспників і перепродавали їх на ринках по високих цінах [17, арк.4].

Окремим пунктом у заготівельній діяльності споживчої кооперації України стояло завдання забезпечення сільськогосподарською продукцією Москви та Ленінграда. У звітній документації споживчої кооперації по закупівлям лишків сільськогосподарської продукції, її відвантаження для Москви та Ленінграду виділялось в окремий розділ [18, арк.73]. Система Укоопспілки згідно із запланованими показниками повинна була організувати заготівлю і постачання різних видів сільськогосподарської продукції (переважно овочі та фрукти) в ці міста. Це питання, як свідчать архівні документи, перебувало на особливому контролі у керівництва Укоопспілки і партійного керівництва республіки [19, арк.1]. Так, голова правління Укоопспілки Ф.Колесник у 1965 р. у доповідній записці на ім'я П.Шелеста присвяченій стану виконання планів поставки плодоовочів та баштанних культур у загальносоюзний фонд окремим пунктом відмітив відвантаження продукції до Москви та Ленінграду [20, арк.49].

В цілому, можна відзначити, що використання ресурсів і можливостей системи споживчої кооперації у справі покращення продовольчого забезпечення населення у досліджуваній період постійно стояло на порядку денному нарад різного рівня за участю господарського та партійного керівництва, а також – у програмах пленумів та партійних з'їздів. Тут споживчій кооперації ставились завдання по нарощенню

закупівель переважно у індивідуальних виробників, а також – по розвитку власних потужностей по переробці і виробництву продуктів харчування. Зокрема згідно із організаційно-господарськими заходами по забезпеченню виконання постанов безрезного пленуму компартії України 1965 р. Укоопспілка разом із Укруднаргоспом повинна була в період 1965-70 рр. наростити потужності по переробці овочів та плодоовочевих консервів на 345 тис тонн [21, арк.47].

На одній із нарад присвяченій стану заготівель і забезпечення населення міст овочами, що відбулась 8 серпня 1965 р., заступник голови правління Укоопспілки М.Ю.Верченко бідкався із приводу того, що картоплю будуть вивозити селяни й кооперативним заготівельникам її може не залишитись. Тому правлінням облспоживспілок було доручено довести завдання до кожного населеного пункту, залучити всіх заготпрacівників і продавців сільських магазинів, щоб організувати закупівлю картоплі у населення [22, арк.35].

В.В.Щербицький у своїй доповіді на грудневому пленумі КПУ 1978 р., вказуючи на ще низький рівень виробництва м'яса та молока як вихід пропонував збільшити виробництво цієї продукції у підсобних господарствах промислових підприємств будівельних організацій, в системі споживчої кооперації. Окрему частину доповіді було присвячено потенційним можливостям споживчої кооперації по мобілізації сировинних і продовольчих ресурсів, котрі, на його думку, використовувались далеко не повністю. Так, партійний керівник республіки наголосив, що споживча кооперація повинна збільшити закупівлі м'яса у населення із 200 до 275 тонн, а комісійний продаж сільськогосподарської продукції в містах подвоїти. Питаннями збільшення м'ясних та молочних ресурсів у районах, на його думку, повинні займатись особисто перші секретарі парткомів [23, арк.16-17].

Надалі державними органами влади було прийнято ряд постанов, у котрих значна увага приділена ролі саме споживчої кооперації в забезпеченні населення продовольством. А саме: постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 11 листопада 1979 р. "Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації" [24], постанова від 8 січня 1981 р. "Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах громадян" [25]. На останок, слід згадати прийняту на травневому 1982 р. пленумі ЦК КПРС і продубльовану у листопаді українською партійною організацією Продовольчу програму.

В усіх цих документах споживчій кооперації відводилась роль однієї з головних заготівельних організацій, що повинна активніше працювати із виробниками сільськогосподарської продукції в напрямку посилення роботи переважно з індивідуальними виробниками продовольства.

Фактично споживча кооперація повинна була за задумом стати однією із ланок, що забезпечувала міста і промислові центри країни сільськогосподарською продукцією та продуктами харчування за помірними цінами. Так, голова правління Укоопспілки Ф.Колесник на нараді присвяченій питанням міської кооперативної торгівлі у своїй доповіді зазначав, що буде збережено принцип твердих планів заготівель сільськогосподарських продуктів і заохочення господарств за понаднормовий продаж державі через застосування підвищених цін. Це, на його думку, відкривало великі можливості перед споживчою кооперацією у сфері проведення заготівель і закупки сільськогосподарської продукції, у розвитку і розширенні торгівлі продуктами харчування у містах [12, арк.70].

Однак ці потенційні можливості в переважній більшості випадків залишались не реалізованими через цілеспрямовану політику держави скеровану на отримання сільськогосподарської продукції за якомога більш низькими цінами, що не давало можливість системі споживчої кооперації в повній мірі розгорнути заготівельну роботу. Яскравою ілюстрацією таких можливостей став експеримент проведений Укоопспілком у двох районах: Білоцерківському на Київщині та Гайсинському на Вінниччині, де закупки у колгоспів і колгоспників лишків, що залишились після виконання державних зобов'язань здійснювались по цінах, що складались на колгоспних ринках місць заготовок. В результаті всі 34 колгоспи Гайсинського району і всі 24 Білоцерківського уклали із сільськими споживчими товариствами угоди на продаж лишків на суму в 19 млн. 620 тис. крб., у той час, коли в попередньому році ці райспоживспілки прийняли продукції на комісію лише на 10 млн. 344 тис. крб. Для успішного проведення цього експерименту керівництву споживчої кооперації республіки навіть довелося виділити вищезазначеним райспоживспілкам 4 нові вантажні автомобілі та кошти на будівництво 12 нових складів для зберігання сільськогосподарської продукції. У письмовому звіті по наслідкам цього експерименту керівництво Укоопспілки просило секретаря ЦК КПУ О.І.Івашенко порушити клопотання перед ЦК КПРС про поширення цього досвіду на всю республіку [26, арк.106-114].

На жаль, такі ринкові методи роботи не вписувались у діючу парадигму командно-адміністративної економіки. Свідченням неспроможності поліпшити стан продовольчого забезпечення населення із допомогою споживчої кооперації стала відповідь на лист Центроспілки до української партійної організації із проханням відкрити в Москві спеціалізований магазин із продажу по комісійним цінам сільськогосподарської і дикорослої продукції, що закуповувалась в УРСР по цінам домовленості. У відповіді ЦК КПУ зазначалось, що закупівлі лишків у останні роки не забезпечують потреби населення, що обслуговує споживча кооперація. Особливо це відносилось до продукції тваринництва. Так, в аналітичній довідці, що була надана відділом торгівлі та побутового обслуговування йшлося про те, що заготівлі споживчої кооперації у 1982 р. були значно нижчі за рівень 1980 р. М'яса – на 8 % в цілому і менше за потреби комісійної торгівлі республіки на 27 %, по рибі відповідно – 50 % і 40 %, овочам 25 % і 65 % [27, арк.12-16].

Формалізм, бюрократизованість, авральні методи роботи, непродуманість планових показників, що були притаманні економічній політиці радянської держави в цілому переважали й у діяльності споживчої кооперації України по вирішенню продовольчої проблеми у 1960-80 рр. Ці вади та методи роботи досить яскраво характеризує висловлювання головуєчого на засіданні присвяченого заготівлям овочевої продукції

секретаря ЦК КПУ В.І. Комяхова, котрий у якості напучування керівництву споживчої кооперації сказав наступне "Придавив, де нада, мобілізував людей, заплатив, вообще знает как это делается" (мова і стиль автора збережені згідно зі стенограмою) [22, арк.88].

Джерела та література

1. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В.Ковпак. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
2. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-их – середина 1950-х рр.) / [П.Бондарчук, Т.Вронська, О.Коляструк та ін.]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – 351 с. – (у 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1-2).
3. Споживча кооперація України: від зародження до сьогодення [Текст]: монографія / [М. Аліман та ін. ; за заг. ред. С. Гелея]. – Л.: Вид-во Львів. комерц. акад., 2013. – 972 с.
4. Історія споживчої кооперації України: підручник [для студентів кооперативних вузів] / [Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелєй С.Д. та ін.]. – Львів: Укоопспілка, інститут українознавства НАНУ, 1996. – 383 с.
5. Сидорович О.С. Роль споживчої кооперації УРСР у подоланні продовольчого дефіциту у перші повоєнні роки (1945-1950 рр.) / О.С. Сидорович // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 103 (№12) – С. 41-44.
6. Сидорович О.С. Роль Укоопспілки у продовольчому забезпеченні міст УРСР у післявоєнний період / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 8-9. – С. 138-144.
7. Сай М.П. Споживча кооперація України в семиріччі / Микола Петрович Сай. – К.: Радянська Україна, 1961. – 48 с.
8. Сидорович О.С. Комісійна торгівля сільськогосподарськими продуктами в системі споживчої кооперації УРСР в 1950-их рр. / О.С. Сидорович // Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціології, історії та політології: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 20-21 листопада 2015 р. – Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2015. – 228 с.
9. Лехова З.Н. Развитие заготовительной деятельности потребительской кооперации СССР / Зинаида Наумовна Лехова. – М.: Издательство Центросоюза 1961. – 134 с.
10. Про покращення організації збуту лишків сільськогосподарських продуктів колгоспників і колгоспів. Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 25.02.1961 № 176. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5659.htm
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 296, оп. 8, спр. 4151
12. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3721
13. ЦДАВО, ф. 296, оп.8, спр. 3992
14. Сидорович О.С. Особливості торгівлі сільськогосподарською продукцією споживчої кооперації УРСР у 1960 – 1970-х рр. / О.С. Сидорович // Вісник аграрної історії: збірник наукових праць. – 2015. – Вип. 13-14. – 302 с. – С. 134-140.
15. ЦДАВО, ф. 296, оп.8, спр. 4302
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф.1, оп.31, спр. 3342
17. ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр.6168
18. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 3627
19. ЦДАВО, ф. 296, оп. 8, спр. 1565
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 2784
21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 1, спр. 1921
22. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 2778
23. ЦДАГО, ф. 1, оп. 2, спр. 433
24. Про подальший розвиток і покращення діяльності споживчої кооперації. Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 11.11.1979 № 1003. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10113.htm
25. Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах громадян. Постанова ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР від 08.01.1981 № 176. – Режим доступу: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_10608.htm
26. ЦДАГО, ф. 1, оп. 31, спр. 838
27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 1780

Sydorovych A. S. The solution of the food problem in the 1960–1980-ies: the place and role of USSR consumer cooperatives

The place and role of consumer cooperation of Ukraine in solving the food problem in the 1960-80s is analyzed. The main directions of activity of consumer cooperation system in providing the population with agricultural products are defined. Those were aimed at the procurement activity among individual producers. The main legislative decisions of the Party and the government are defined, in which the place and role of consumer cooperation in overcoming food shortages were mentioned.

Key words: consumer cooperation, the food problem, harvesting.

Сидорович А. С. Решение продовольственной проблемы в 1960–1980-х гг.: место и роль потребительской кооперации УССР

Анализируется место и роль потребительской кооперации Украины в решении продовольственной проблемы в 1960-80-х гг. Определены основные направления деятельности системы потребительской кооперации по обеспечению населения сельскохозяйственной продукцией, которые были направлены на заготовительную деятельность среди индивидуальных производителей. Определены основные законодательные решения партии и правительства, где обозначены место и роль потребительской кооперации в преодолении продовольственного дефицита.

Ключевые слова: потребительская кооперация, продовольственная проблема, заготовительная деятельность.